

Workshop Netwerk Naamkunde

vrijdag 25 januari 2008, Meertens Instituut

Thema

Naamkunde en geografie

Programma

Dagvoorzitter: Luuk Keunen

- 10.30 - 11.00 Ontvangst met koffie/thee
- 11.00 - 11.30 Ewoud Sanders
Een goedkope en efficiënte manier van digitaal (geografisch) naamkundig onderzoek
- 11.30 - 12.00 Harm Nijboer
Ontsluiting van toponiemen via databases
- 12.00 - 12.30 Jelle Vervloet
Geografie en naamkunde, een spannende relatie?!
- 12.30 - 14.00 Lunch
- 14.00 - 14.45 Theo Spek & Karel Gildemacher
Verleden, heden en toekomst van veldnamen in het Nationaal Landschap Drentsche Aa
- 14.45 - 15.30 Karel Leenders & Christ Buiks
De hoogten en laagten in de Baronie
- 15.30 - 16.00 Theepauze
- 16.00 - 16.30 Ferjan Ormeling
Geografische namen bij de Atlas Izaak de Graaf (Amsterdam 1700)
- 16.30 Borrel

Samenvattingen

Een goedkope en efficiënte manier van digitaal (geografisch) naamkundig onderzoek - *Ewoud Sanders*

Hoe bouw je een digitale bibliotheek, bijvoorbeeld als hulpmiddel voor naamkundig onderzoek? Welke standaarden moet je volgen, hoe kun je dergelijke bestanden het best opslaan en ontsluiten? Zijn de kosten zo hoog dat je moet wachten tot een instelling aan de slag gaat, of kun je dit ook zelf doen, en dan wel zo dat je gezamenlijk aan een digitale bibliotheek kunt bouwen - bijvoorbeeld een digitale bibliotheek voor (geografisch) naamkundig onderzoek? Hoe administreeer je zo'n project en wat komt er allemaal bij kijken?

Ewoud Sanders bouwde de afgelopen anderhalf jaar een grote digitale bibliotheek in eigen beheer, met een flinke afdeling aardrijkskundige en naamkundige naslagwerken. Hij laat zien hoe je zo'n collectie maakt en kunt gebruiken.

Ontsluiting van toponiemen via databases - *Harm Nijboer*

Het verwerken van geografische namen in databanken gebeurt in de meeste gevallen door de naam direct aan een geografisch object te laten refereren. Het is echter de vraag of een dergelijk datamodel wel voldoende aansluit bij noden van met name het diachrone naamkundig onderzoek. Bij een naam als Amsterdam zouden we volgens het gangbare model twee ingangen in een databank genereren: een voor de stad en een voor de gemeente. Als we ook nog historische lagen gaan toevoegen dan wordt het probleem nog gecompliceerder. Als we de naam Amsterdam bijvoorbeeld direct koppelen aan een geografisch object dat de stad Amsterdam, zoals wij die nu kennen, representeert, dan kost het binnen dat datamodel zeer veel moeite om de naam Amsterdam te verbinden met de oudere vorm Amstelredamme. Een oplossing kan zijn dat je in je datamodel een 'genealogie' van geografische objecten implementeert. Een andere oplossing is dat je in je datamodel zowel plaatsen als namen laat verwijzen naar een derde categorie: geografische identiteiten. Ik zal in mijn lezing beide opties bespreken. Feedback vanuit de zaal naar aanleiding van de voordracht wordt ten eerste op prijs gesteld.

Geografie en naamkunde, een spannende relatie?! - *Jelle Vervloet*

Wanneer we ons verdiepen in de wijze waarop geografie en naamkunde gedurende de afgelopen eeuwen met elkaar te maken hebben gehad, dan kunnen we verschillende fasen onderscheiden. De eerste keer dat beiden elkaar tegenkomen is misschien wel in het kader van de bestudering van de antieke geografie. Geografen zoals Cluverius zochten naarstig naar overeenkomsten tussen plaatsnamen genoemd in antieke bronnen en (toen) contemporaine plaatsnamen. Niet alleen in Nederland maar later ook in Europees en mondiaal verband. Doel was het vervaardigen van historische kaarten. Deze activiteit is lange tijd een hoofdtaak geweest van de historisch-geografen. Namen werden hier uitsluitend gebruikt ten behoeve van de plaatsbepaling. Ook namen van rivieren, gebergten e.d, kwamen bij deze activiteit aan de orde. Eigenlijk wordt deze tak van sport nog steeds bedreven. Een niet aflatende stroom van historische atlanten getuigt hiervan.

In een volgende fase, we zijn dan aangeland in de negentiende eeuw, raakt men in

geografische kring geïnteresseerd in de juiste schrijfwijze van geografische namen. Men ergert zich aan de onzorgvuldigheid die door de samenleving ten aanzien van deze materie wordt betracht en verzoekt het 'Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap' hieromtrent actie te ondernemen. Er werd een plan opgesteld voor de inventarisatie van de geografische namen. Daarbij zou niet alleen worden gekeken naar de oudste vorm van de naam maar ook de betekenis en de afleiding van de naam. Geografen en taalkundigen werkten in dit project 'Nomina Geografica Neerlandica' samen met het praktische doel de juiste spelling der namen te bevorderen. Een andere fase die ik wil bespreken is de confrontatie tussen geografische namen en de bodemkunde. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog verscheen van de hand van Dr Oosting een baanbrekende bodemkundige dissertatie over de bodemkartering van Wageningen waarin met name veel aandacht werd geschonken aan de relatie tussen gebieds- en veldnamen en de bodemgesteldheid. Daar toe werden namen voorkomend op zeventiende en achttiende eeuwse manuscriptkaarten gebruikt. Het was één van de methoden om het verleden, vooral met betrekking tot het voortschrijden van de ontginning en cultuurtechnische ingrepen, in de bodemkundige analyse te integreren. De promotor van Oosting, prof Edelman, heeft dit aspect van de bodemkartering na de oorlog verder uitgewerkt. In het bijzonder het veldnamenonderzoek is door hem bijzonder gestimuleerd. De geografe mevr. Vlam is in 1948 in dienst getreden van de door Edelman opgerichte Stichting voor Bodemkartering teneinde onderzoek naar het ontstaan van het landschap van Nederland te doen. Veldnamen vormden een belangrijk bron van informatie voor het type onderzoek dat zij verrichtte. Speciaal natuurnamen vormden een belangrijk uitgangspunt bij de discussie over uit welke oermaterie de moderne bodems waren ontstaan. Dit bleek bijvoorbeeld bij de zogenaamde westfriese woudgronden, kleigronden met een hoog gehalte aan organische stof, waarvan Edelman aannam dat ze gevormd waren onder invloed van moerasbossen die hier eertijds op de zeeklei gegroeid hadden. Het belang van de relatie met bodemgebruiksvormen en/of met oorspronkelijke natuurlijke omstandigheden is door de bodemkarteerders in de jaren zestig van de vorige eeuw nogmaals tot uitdrukking gebracht door middel van de nomenclatuur van de vernieuwde bodemclassificatie die tot op heden in ons land wordt gebruikt. Namen als enkeerdgronden en haarpodzolgronden zijn aansprekende voorbeelden hiervan. Ze suggereren een onverbreekelijke band tussen naamtypen en bodemtypen, hetgeen natuurlijk niet steeds het geval is. Dit laatste is een grote moeilijkheid. Tussen de taal en de aarde staat de mens met al zijn grilligheden. Dat maakt de relatie spannend in vele opzichten! Ook in de meer recente tijd die ook nog verschillende fasen van samenwerking en afstoting te zien heeft gegeven!

Verleden, heden en toekomst van veldnamen in het Nationaal Landschap Drentsche Aa - *Theo Spek & Karel Gildemacher*

In het vierjarige NWO-project 'Biografie van het Nationaal Landschap Drentsche Aa' spelen historische en actuele veldnamen niet alleen een belangrijke rol bij de reconstructie van het verleden, ze worden ook actief ingezet bij het bepalen van de toekomst van dit waardevolle gebied. In het onderzoek leidt de interdisciplinaire verbinding van de microtoponymie met de archeologie, de bodemkunde, de historische geografie en de historische ecologie tot nieuwe inzichten in de historische opbouw van het Drentse cultuurlandschap, het vroegere landgebruik en de culturele identiteit van plekken, terreinen en dorpslandschappen. Bij een detailstudie in de dorpen Anloo, Gasteren en Anderen inventariseren en interpreteren bewoners en onderzoekers gezamenlijk de veldnamen in hun dorpslandschappen. Met behulp van

moderne GIS-technieken en digitale presentatie via Google Earth worden deze namen, én de aan plekken en terreinen verbonden verhalen, ontsloten voor een brede groep van gebruikers. Deze ontsluiting vormt niet het einddoel van het veldnamenproject, maar het startpunt van een ontwikkelingstraject.

Landschapsarchitecten, kunstenaars, onderzoekers en bewoners zoeken daarbij naar nieuwe mogelijkheden om veldnamen en plekgebonden verhalen ook in de toekomst levend te houden. Toepassingsmogelijkheden liggen onder meer in het natuur- en landschapsbeheer, het ruimtelijk ontwerp, recreatie en toerisme en de leefbaarheidsproblematiek van kleine kernen.

De hoogten en laagten in de Baronie - Karel Leenders & Christ Buiks

In de Baronie, een gebied van vijftien dorpen en de stad Breda, wordt sinds een jaar of dertig onderzoek gedaan naar toponiemen. Sinds circa twintig jaar worden de toponiemen in een Access-database ingevoerd. Met deze database is het mogelijk bepaalde 'queries' uit te voeren, zoals bijvoorbeeld alle veldnamen die in het gehucht Vrachelen voorkomen, alle veldnamen die genoemd worden vóór het jaar 1500 of alle veldnamen met het element *-donk*. Het aantal ingevoerde records in de database beslaat ongeveer 100.000.

Voor deze voordracht is een aantal elementen bekeken die hoogten aangeven: *-berg*, *-donk*, *-heuvel*, *-hil*, *-horst* en *-schoot*. Het element *-berg* blijkt het meest in de bronnen voor te komen: in de database 3039 maal, terwijl *-horst* het minst optreedt, 178 maal (*-donk* 1450 maal, *-schoot* 1110 maal, *-heuvel* 219 maal, *-hil* 348 maal). Wat betreft de oudste vermelding: *-berg* komt voor het eerst voor in 1159, *-donk* in 1186, terwijl *-horst* pas in 1435 genoemd wordt (*-schoot* in 1299, *-heuvel* in 1390, *-hil* in 1415). Als gekeken wordt naar vermeldingen van vóór het jaar 1450 komen we *-donk* relatief het meest frequent tegen.

Dankzij de database is het niet moeilijk om na te gaan hoe de bergen, donken, schoten, heuvels, horsten en hillen door de boeren gebruikt werden. Horsten bleken relatief het vaakst als bouwland in gebruik te zijn (34%), bergen scoorden hier 22% en heuvels 24%, terwijl donken, schoten en hillen in de buurt van de 10% zitten. Beemd (hooiland) komt het meeste voor bij de hillen en donken. Weide scoort het hoogst bij *-schoot* en *-donk*.

Na een korte omschrijving van de meest gangbare interpretaties van de zes elementen in de literatuur volgt een overzicht van de aanwezigheid van dieren en planten op de diverse hoogten in de Baronie. Er werden ongeveer 30 diersoorten en 30 boom/plantensoorten gevonden als samenstellend element van de hoogtebenamingen. Bepaalde dieren en bomen blijken alleen voor te komen in combinatie met *-berg*, of met *-donk*. Muizen, konijnen, brem en enkele gekweekte gewassen bleken alleen met *-berg* voor te komen. Muis en konijn zijn dieren die bij voorkeur op zandige hoogten verblijven. Met *-donk* werden uitsluitend dieren als eend, arend, ever, echel en bomen als hazelaar, linde, gagel en sporkenhout vermeld, terwijl raaf, havik, kat, bever, berk, werf, riet en kaar uitsluiten met *-schoot* optraden; *-donk* en *-schoot* combineren blijkbaar met een aantal indicatoren voor vrij vochtige omstandigheden. Hieruit kan men de conclusie trekken dat bergen, gezien de aanwezige dieren en bomen hoger en zandiger zijn dan schoten en donken. (Op hillen, horsten en heuvels werden geen unieke dieren of planten aangetroffen.)

Met behulp van de database is het ook vrij gemakkelijk om de relatieve frequentie van een element in de verschillende dorpen van de Baronie te berekenen (in procenten van het totaal aantal records). Zo blijkt *-donk* het meest aanwezig te zijn in Rijsbergen,

Princenhage en Teteringen, alle drie plaatsen gelegen aan de Mark respectievelijk de Weerij. Het minst bleek *-donk* aanwezig in Alphen (een uitgesproken hoog zanddorp) en Terheyden (de vraag is waarom).

Na de uiteenzetting van Christ Buiks over de enorme bergen die er in de Baronie te beklimmen zijn, daalt Karel Leenders met u af in 's lands diepste krochten. Hij maakt een rondwandeling langs tal van woorden die in namen verwerkt laagten aanduiden. Namen op regionale schaal, de middenmaat en ook microtoponiemen. Geen etymologie, dat is zijn vak niet, maar wel kijken wat voor soort laag terrein met die namen en woorden bedoeld wordt. Hij neemt u mee langs de laagten van westelijk Noord-Brabant en een beetje de grens over als dat zo uitkomt. Hij laat u zien dat het terrein daar in de laatste 1000 jaar flink veranderd is en dat daardoor namen verdwenen en verschenen, of zelfs als een relict van het verleden verweesd bleven voortbestaan in een nieuw landschap. Veel namen blijken niet zo zeer op het laag-liggen als zodanig te duiden, maar wel op het specifieke landschap, de ecologie en de gebruiksmogelijkheden van dergelijke lage plekken.

Geografische namen bij de Atlas Izaak de Graaf (Amsterdam 1700) - *Ferjan Ormeling*

In 1690 gaf de kamer Amsterdam van de VOC opdracht aan Isaak de Graaf om een atlas te vervaardigen van het handelsgebied van de VOC, dat zich uitstreckte van Kaap de Goede Hoop tot Japan. Deze atlas, die bedoeld was om de beslissingen van de VOC bestuurders te ondersteunen, bevat circa 10 000 namen. Voor de facsimile-uitgave van deze atlas zijn deze namen geïdentificeerd en geanalyseerd.

Er werd eerst nagegaan op welke topografische objectcategorieën ze betrekking hadden, en vervolgens werd vastgesteld welke namen van Europese oorsprong waren, waarbij tevens naar de objectcategorieën werd gekeken om vast te kunnen stellen welke soort objecten de Europeanen bij voorkeur benoemden. Er is een poging gedaan om in het Europese naamgevingsgedrag nationale karakteristieken te onderscheiden.

Het onderzoek concentreert zich vervolgens op de namen gegeven door de zeelui van de VOC, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen vernoemingsnamen, beschrijvende namen, religieuze namen en conceptuele namen. De vernoemingsnamen zijn dan weer verder onderverdeeld in namen die naar Patria verwijzen, naar het schip, zijn bemanning, de opdrachtgevers thuis of in Batavia of naar de thuisstad van de bemanning. Het lijkt erop of Nederlandse ontdekkingsreizigers als enigen de gewoonte hadden om archipels vormende kleine eilanden te vernoemen naar de steden in de provincie van herkomst: van die heimwee-archipels zijn er een tiental ontdekt in Azië.